

FATTIGANSTALTEN I STORGATA OG BYENS DOLLHUS¹

Av cand. polit. Wenche Blomberg
Institutt for kriminologi og rettssosiologi
Univeersitetet i Oslo

Da Tukthuset i Storgata rundt år 1800 gikk over fra å være en tukt- og oppdragelsesanstalt for fattige arbeidsføre - uverdige trengende - til å bli en ren straffeanstalt, sto byen uten anbringelsesmuligheter for tiggere og løsgjengere.

Fattigcommissionen gikk da til innkjøp av løkkeeiendommen i Storgata som var kjent under det folkelige navnet Mangelsgården, og opprettet stiftelsen "Prinds Christian Augusts Minde" for å drive en arbeidsanstalt der. Anstalten fikk etter hvert en spesiell avdeling - Dollhuset - som vokste og ble til "Byens Asyl" - seinere flyttet til Dikemark.

Før 1814 var Christiania for en småby å regne, dominert av plankepatrisiatet som gikk overende etter storbrannen på bordtomtene i Bjørvika i 1819. Etter 1814 vokste embetsstanden og kjøpmannsborgerskapet. Klasseforskjellene var enorme. Dødeligheten var høy, boligforholdene elendige for flertallet av dagarbeidere som holdt til utenfor den "egentlige byen", kvartalene nærmest festningen.

Overklassen oppfattet det som et økende problem utover 1700-tallet at arbeidskrafta i stadig større grad unnlot å underkaste seg arbeidsgivernes hustukt og de faste årsleiekontraktene. I stedet fant mange ut at de kunne greie seg med sesongarbeid i kombinasjon med småbruk og annen primærnæring som de hadde tilgang til. Betegnelsen "løsgjenger" stammer fra dette - det var en som gikk "løs" og tok

---

¹ Bakgrunnsopplysningene om Christiania er i all hovedsak hentet fra Oslo bys historie, bind 3 av Jan Eivind Myhre (1990). Forøvrig er materialet om PCAM og dollhuset basert på egen forskning.

forefallende arbeid og ikke var underlagt noen husbondeautoritet. Men det var ikke like lett å klare seg alltid for alle. Mange datt av lasset og måtte tigge. Var de arbeidsføre, kunne de ikke regne med almisser. I dette sjiktet fantes både gamle og unge, kvinner og menn, sunne og plagede. For å fjerne disse fra borgernes åsyn, og for å få system på en del av fattigpleien, ble det opprettet tukst- og arbeidshus som skulle produsere disiplinert arbeidskraft - i Christiania fra 1740. Man antok at folk ville lære å livberge seg selv på akseptabelt vis ved et opphold der.

Men de problematiske utgruppene forsvant jo ikke på denne måten. Tvert om - de fattiges antall vokste. Etter at Christiania ble hovedstad, økte innflyttingen av folk som ble sysselsatt i den store byggevirksomheten som kom i gang på 1820-tallet. Mye av sysselsettingen var klimaavhengig og utrygg, med store sesongsvingninger. Det var en hard kamp for tilværelsen. Hovedstadens befolkning (med forstedene) vokste fra 14 000 i 1815 til 38 000 i 1850 - en helt eksepsjonell stigning på over 170 prosent. Ingen andre byer i Norden vokste i en slik fart. Og med større folkemengde blir det også flere som faller av og som blir en sak for fattigvesenet.

Diderikke i Mangelsgården

Christiania Fattigcommission kjøpte i 1813 eiendommen i Storgata, "Mangelsgaarden kaldet", og opprettet stiftelsen "Prinds Christian Augusts Minde" (PCAM) som i følge de opprinnelige vedtektene skulle skaffe frivillig arbeid til fattige arbeidsføre som ikke klarte å forsørge seg. Sånn ble det ikke. Da arbeidsanstalten kom i gang fra 1819, ble den ganske fort en tvangsanstalt der folk havnet på administrativt vedtak i Fattigcommissionen, eller på begjæring fra politi eller stadsfysikus. Det var nok stort sett det samme klientellet som tidligere var blitt satt inn på Tukthuset.

Arbeidsanstalten var hva vi med et moderne begrep kaller en "total institusjon", dvs. et sted hvor man både arbeider, spiser og sover, og lever et kontrollert liv under et felles oppsyn, og hvor den enkelte skal bidra til å oppfylle institusjonens (gode) formål - enten de vil eller ei.

Både kvinner og menn ble satt inn. Den første kan antakelig ha vært høkerdatteren Diderikke Pettersen, som er nevnt som "Nr. 1" i en av kopibøkene og kom inn i 1819. Hennes far som var enkemann, søkte etter en tid om at fattigvesenet måtte overta omsorgen for Diderikke mot pant i hennes morsarv, en part i farens gård.

Diderikke kan ha vært noe tilbakestående. Hun ble satt i arbeid i Mangelsgården i ti år, da hun ble "bortleid på landet", og i mai 1830 hører vi at hun er død.

Men vi vet mer om Diderikke. Hun trer fram i et brev fra arbeidsanstaltens forstander Nils Ytteborg til Fattigcommissionen i januar 1828. Hennes søster hadde nemlig bedt om å få Diderikke ut av Mangelsgården og hjem til seg, og forstanderen avga en uttalelse om saken. Den er temmelig usentimental og patriarkalsk: Han viser til at søsteren er "i høyst mislige omstendigheter, av svak helbred og uten fortjeneste", så hun kan neppe forsørge Diderikke - som ikke kan settes til å passe småbarn, siden hun ikke kan passe seg selv engang. Han minner om at hun i sin tid ble satt inn ikke bare for "sindssvaghed, og ansett uduelig til å tjene sitt brød på anstendig vis, men også for lidderlighet og løsaktig levnet", så om en stund vil nok fattigvesenet måtte forsørge begge to. Det vil ikke lønne seg å betale søsteren for å ha henne heller, for snart kommer hun nok inn igjen uten klær og i slettere forfatning enn da hun slapp ut, spør Ytteborg, som ikke anbefaler løslatelse.

Ikke nok med dette: Etter farens død ble Diderikke lurt for morsarven sin. Den var på 25 spesiedaler i farens gård, og var stilt som garanti for forsørgelsen av henne. Våren 1829 lurer forstander Ytteborg på om ikke anstalten i det minste må kunne få rentene, og om hun har noen arv etter faren. Det viser seg at hun har en formynder, en annen høker (småkjøpmann) - og overformynderiet opplyser at pengene er utbetalt til ham. Diderikke har ikke fått hverken penger eller klær. Henvendelser til formynderen med krav om utbetaling av pengene til arbeidsanstalten er til ingen nytte - formynderen nekter for å ha noe med saken å gjøre. Det ser ut til at Ytteborg lar saken falle. Et halvt år seinere ble Diderikke satt ut hos en bonde - og etter halvannet år der ble hun rapportert død.

Diderikke blir et eksempel på hvordan utstøtingen virket: Hun førte et liv som ikke behaget øvrigheten, og ble satt inn på arbeidsanstalten. Så blir hun skjøvet videre derfra til dollhuset, fordi hun ikke oppfylte produksjons- og atferdskravene. En slik dobbel utstøting er nokså representativ for dollhus klientellet i den første perioden. Men Diderikke opplever en *trippel*: etter et halvt år på dollhuset, blir hun skyflet videre og "bortleid" på landet - antakelig etter overlegninger om hva som lønte seg - og døde der halvannet år seinere. Personer av Diderikkes kategori kunne altså oppleve utsortering gjennom flere ledd.

Byens eget dollhus

Det er også flere andre representative trekk ved historien om Diderikke. For eksempel er det ikke uvanlig at kvinnelige innsatte ble karakterisert ved henvisninger til deres usedelighet. Det vises også til hennes "sindssvaghed". Anstalten fikk inn flere som på ett eller annet vis var mentalt avvikende (og fattige), slik tukthusene også hadde fått. Det var mennesker som hverken kunne eller ville delta i produksjonen, og derfor ble betraktet som et heft og en plage som bestyrelsen gjorde alt de kunne for å bli kvitt.

Løsningen ble etableringen av "dollhus" (fra tysk *toll* = gal) i flere av byene i sør-Norge fra siste delen av 1700-tallet. Dette var samleanstalter der flere personer - mer eller mindre "av samme slag" - ble oppbevart samtidig under samme tak og med felles oppsyn. Dette til forskjell fra de eldre dårekistene, som oftest tilknyttet rådhusarrestene, men også etter hvert som separate avlukker i tvangsanstaltene - som tok sikte på å passivisere utagerende enkeltindivider. Galskapen ble med dette overført fra ordens- og rettsvesenet til fattigpleien. Dollhusene ble i all hovedsak knyttet til fattigvesenets anstalter, og vi kan si at med dem etableres "de gale" som sosial kategori.

Christiania hadde ikke noe eget dollhus, men benyttet seg ved behov av dollhuset ved Oslo hospital i Gamlebyen, som dengang tilhørte Aker. Etter noen års arbeid med det spraglede klientellet i Mangelsgården og arbeidsvirksomheten der, hadde også Ytteborg erfart at det ikke var greit å ha gale blant tvangslemmene, og kom på noe lurt: Byen burde ha sitt eget dollhus, og han visste hvordan. Argumentasjonen hans da han foreslo dette for Fattigcommissionen, var økonomisk - det ville bli billigere å holde denne gruppa i en egen avdeling i Mangelsgården enn å betale i dyre dommer for oppholdet på Oslo hospitals dollhus. Det er en argumentasjon som alltid har slått an på det sosiale området, og Ytteborg fikk klarsignal. Fra han sendte inn forslaget 16. mars 1829 tok det bare to måneder før dollhusavdelingen sto ferdig. De ni plassene ble straks fylt opp av gale overført fra Oslo hospital samt noen som befant seg i arbeidsanstalten.

Hvor lå denne avdelingen?

Vi kan ta utgangspunkt i et sett "Principier", et reglement som ble utarbeidet i forkant av åpningen av arbeidshuset. Her framgår det hvordan man tenkte seg å disponere arealene i gården for den nye virksomheten. Blant annet skulle tre rom brukes i den interne disiplinen, et "Tausheds-Værelse" for pratsomme, sladderaktige og trettekjære, og to "Eensomheds- eller saakaldte Kjedsommeligheds-Kamre" - isolater brukt som straff. I sin seinere innberetning om sinnssykeforholdene i Norge nevner Herman Major at anstalten hadde avsatt etpar rom til dårekiste rundt 1825. I en av kopibøkene (1827) nevnes

"Cassiottet" som ble brukt til å isolere ugreie tvangslemmer, og denne lå ifølge Majors grunnplanskisse ytterst i hjørnet på den opprinnelig en-etasjes nordfløyen. Her lå det tre små rom ved siden av hverandre langs gavlveggen, antakelig de samme som bestyrelsen opprinnelig tenkte seg som isolater. Major sier at ett av dem var straffecelle for arbeidsanstalten. Ytteborgs forslag om å lage en egen dollhusavdeling, var basert på en utvidelse fra de tre rommene (dårekistene) som eksisterte og videre et stykke inn i Mangelsgårdens fondbygning. Dollhuset ble påbygd en etasje i 1834, og nordfløyen er det eneste sted det ble foretatt byggearbeider på denne tida. Så vi må regne det som sikkert at det mentale avviket ble skjøvet helt ut i ytterkanten av anlegget fra begynnelsen av, og at utvidelsene skjedde derfra. Nordfløyen er i dag såvidt synlig fra Storgata (fra innkjøringen til Avrusningsstasjonen), med sin utkragede annenetasje i bindingsverk.

Dollhuset tok imot klienter fra hele Østlandsområdet. Omtrent halvparten av belegget var utenbys fra, og det ble innkrevd en høyere døgnpris for disse. Det store flertallet var forlangt innlagt av den lokale fattigkommisjonen, fogden eller annen offentlig myndighet som også betalte. Noen ble overført fra Rikshospitalet, eller fra Fattigsygehuset eller arbeidsanstalten i samme gård. Noen få kom inn etter søknad fra slektninger, og ble betalt for privat. Oppholdstida varierte fra bare noen dager til 2-3 måneder for de fleste, mens andre ble på dollhuset i årevis. Etter en foreløpig gjennomgang av pasientlister for perioden 1829-41 ser det ut til at kvinneandelen har ligget på ca. en tredel.

Foreløpig vet vi ikke så mye om hva slags tilbud de fikk. De innlagte ble nok snarere oppbevart enn aktivt behandlet, og det var tvangslemmene som vaktet dem. Det fantes luftegård og en viss mulighet for sysselsetting - dollhusklientellet kunne f.eks. plukke drev (trevle opp gammelt tauverk) slik mange av tvangslemmene gjorde, og ved det bidra til å betale for oppholdet. De har hatt legetilsyn av stadsfysikus Døderlein, som også var lege for Fattighospitalet opprettet annetsteds i samme gård i 1828, men han tok seg såvidt man kan forstå primært av de fysiske skavankene deres. Ellers observerte han atferden og skrev en del dimitteringsattester. Det ser ut til at når folk roet seg og ikke viste noen påfallende symptomer, ble de ansett som helbredet og skrevet ut. Men noen gikk ut og inn flere ganger, så "svingdørspasienter" er ikke noe nytt fenomen.

Dollhusavdelingen blir asyl

Dollhuset hadde personalfellesskap med arbeidsanstalten. Garver Nils J. Ytteborg, en av byens "eligerende menn", var forstander begge steder, og stadsfysikus Døderlein hadde som nevnt legetilsynet med hele anstalten.

Presset på de få plassene økte, og i 1834 ble nordfløyen påbygd en etasje slik at dollhuset fikk i alt 17 rom. Den materielle standarden og den daglige virksomheten endret seg neppe særlig. Fast legestilling ble opprettet i 1845, og Peter Emanuel Winge tiltrådte ved nyttår 1846. Dette året dro Herman Major på inspeksjonsreise til Trondheim og kysten rundt, og utga sin "Indberetning om Sindssygeforholdene i Norge". Han var ansett som landets fremste spesialist på galskap, og han hadde ikke mye pent å si om anstalten i Storgata. Major skrev også utkastet til Sinnssykeloven av 1848. Da loven var vedtatt, ble det klart at Dollhuset ikke ville bli godkjent som offentlig innretning slik det sto. Nye utvidelser og ombygging måtte til. I 1849-50 ble det reist et tilbygg på den gamle nordfløyen, alle kvinnene ble overført til Oslo hospitals dollhus i Gamlebyen. "Byens asyl" fikk sin godkjenning i mai 1850, men tok bare imot menn fram til seinhøstes 1851 da det var blitt etablert en kvinneavdeling, dels i det nye Fattighospitalet som var reist i Mangelsgårdens hage i 1840, og dels i en nybygd sidefløy til dette. Asylet fikk dermed 60 plasser, omtrent likt fordelt på kvinner og menn.

Den siste og største utvidelsen av byens asyl før det ble flyttet, skjedde i årene 1860-62. Da ble manns- og kvinneavdelingene knyttet sammen ved et større mellombygg, og kvinneavdelingen ytterligere forlenget østover. Det ga i alt 120 plasser, men nå var kjønnsfordelingen forskjøvet: 76 plasser var for menn og 44 for kvinner "av de simplere klasser". Asylet var stadig primært en fattiganstalt. Pasienter fra bedre familier som kom inn rundt 1850-51 ble i flere tilfeller videresendt til dr. Jessens privatasyl i Slesvig, der Herman Major hadde hatt sin læretid.

Asylet flyttet fra Storgata for godt for snart 100 år siden. Mannsavdelingen ble overført til Dikemark i 1905, og kvinneavdelingen i 1908.

De fattiges kvartal

Prinsen-kvartalet er svært lite kjent blant folk flest. Den eldste delen av anlegget, Mangelsgården, med mur og smijernsport mot Storgata, er lett å se, men hele det store anlegget innenfor er ikke synlig. Men her har byen skjult svært mange av sine avvikere av forskjellige kategorier gjennom snart to hundre år. Fattigloven av 1845 ga politiet hjemmel

for å anbringe folk for "ørkesløshet og drukkenskap", tiggere, tatere, og folk som vanskjøttet barna sine.

Arbeidsanstalten var hovedvirksomheten. Den vokste også. Verkstedene ble flyttet ut av Mangelsgården og over i en ny fabrikkbygning som sto ferdig i 1833, med felleskjøkken i kjelleren, "Prinsekjøkkenet" som opprinnelig startet i Bryggerhuset - den lille trebygningen (datert til ca. 1750) mellom Mangelsgården og det tidligere administrasjonsbygget for Gassverket i Storgata.

Vel tjue år seinere ble Vaskeriet - først kalt "bygningen mot Storgaten" - reist. Her var det sovesaler i øverste etasje for de internerte. Selve Mangelsgården ble nå bare brukt til kontorer og boliger for høyere funksjonærer. Verkstedbygningen fikk et påbygg, Kirkefløyen, i 1867, og et kjelehus 1899. Forøvrig hadde arbeidsanstalten flere mindre uthus og skur på eiendommen, og plass til utendørsarbeider som steinhogging - anstalten leverte gatestein til mange av byens gater, og tvangsarbeidere til å legge dem. Dessuten hadde de reperbane i bakgården, langs husrekka mot Brugata.

Idealene i den nye Sinnssykeloven av 1848 tilsa at de nye medisinsk ledede asylene skulle skilles fra andre anstalter. Prinsenkvartalet ble derfor fysisk delt i to, med gjerde mellom tvangsarbeidsanstalten på den søndre delen og asylet på den nordre. Hovedatkomsten til asylet har antakelig gått gjennom passasjen mellom Bryggerhuset og Gassverkets administrasjonsbygning og langs grensemuren mot Gassverktomta, som ennå er delvis synlig, og som ble delvis restaurert da Norges Røde Kors overtok og bygde ut tomte. Men i dag er dette lille gateløpet forvansket og er ikke umiddelbart leselig på grunn av en - riktignok midlertidig - tillatelse kommunen i sin tid fikk av Byantikvaren til å lage innkjøring til Avrusningsstasjonen da den ble etablert i Gassverkbygningen på hjørnet mot Hausmannsgata.

I desember 1998 kunngjorde Byantikvaren reisning av fredningssak for hele kvartalet. Den er ennå ikke i mål etter fem år, på grunn av kapasitetsproblemer i etaten. Men vedtaket betyr iallfall at anlegget med alle installasjoner skal behandles *som om* det allerede er fredet, slik at det ikke skal skje ytterligere vandalisering. Noe restaurering og tilbakeføring til opprinnelig standard er påbegynt.

Psykiatrien flytter også tilbake. En del av det gamle asylanlegget - blant annet litt av nordfløyen der galskapen opprinnelig ble isolert - ominnredes til vernede boliger for psykiatriske pasienter, og i vaskeribygningen drives det allerede et aktivitetssenter for denne gruppa.

Dollhuset - et "missing link"

Dollhusene representerer en overgangsfase mellom den eldste passiviseringsinnretningen, dårekista, og den moderne oppfinnelsen asylet. De har vært lite beskrevet, og vi har foreløpig lite kunnskap om hvordan de fungerte og hva slags type behandling de kan ha hatt på repertoaret bortsett fra ren internering. De har neppe vært mindre nedverdiggende enn sine forgjengere. Det er kjent fra andre land at det foregikk en god del eksperimentering med forskjellige terapeutiske teknikker på denne tida, og at tenkemåtene var i ferd med å endre seg. Dollhusene ble ikke drevet av medisinerere, men av folk som var praktisk orientert, og oppbevaring/passivisering og mating var stadig hovedsaken. Teoriutvikling og endret praksis kom utenfra og ble først synlig utover i 1840-åra. Anstaltene var der altså allerede da legene meldte seg på området som historiske aktører fra 1820-åra og etter hvert gjorde krav på å besitte en ekspertise som man knapt kan si at de hadde. Overgangen til medisinsk drevne anstalter representerte nok en standardheving materielt sett, men ydmykelsen forsvant ikke - den endret karakter innenfor nye rammer.

I de fleste vanlige historikker om galehusenes oppkomst i Norge har det vært lagt stor vekt på å beskrive de eldre anstaltene som stinkende, mørke og umenneskelige hull. Idylliske var de nok ikke. Men elendighetsbeskrivelsene, som i stor grad er levert av leger, nevner ikke at dollhusene neppe skilte seg noe særlig fra andre fattiganstalter i sin samtid. Slike beskrivelser har ofte flere funksjoner enn bare å rette oppmerksomheten mot misforhold. De var også nødvendige ledd i profesjonsbyggingen og opprettelsen av anstalter under medisinsk kontroll.

Fordypningslitteratur:

Blomberg, Wenche (2002): *Galskapens hus. Internering og utskilling i Norge 1550-1850.*

Oslo : Universitetsforlaget.

Eriksson, Bengt Erik (1989): *Vägen till centralhospitalet. Två studier om den anstaltbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige.* Göteborg : Daidalos.

Goffman, Erving (1985): *Anstalt og menneske : den totale institution sosialt set.*

København : Paludan.

Myhre, Jan Eivind (1990): *Hovedstaden Christiania : Fra 1814 til 1900. Oslo bys historie.*

Bind 3. Oslo : Cappelen.

Midré, Georges (1992): *Bot, bedring eller brød? Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til folketrygden*. Oslo : Universitetsforlaget.

Porter, Roy (1990): *Mind-forg'd manacles. A history of madness in England from the restoration to the Regency*. London : Penguin.

Scull, Andrew T. (1991 a): "Psychiatry and its historians". I : *History of Psychiatry*, vol. 2, nr. 7, s. 239-250.

Scull, Andrew T. (1991 b): "Psychiatry and social control in the nineteenth and twentieth centuries". I : *History of Psychiatry*, vol. 2, nr. 6, s. 149-169.